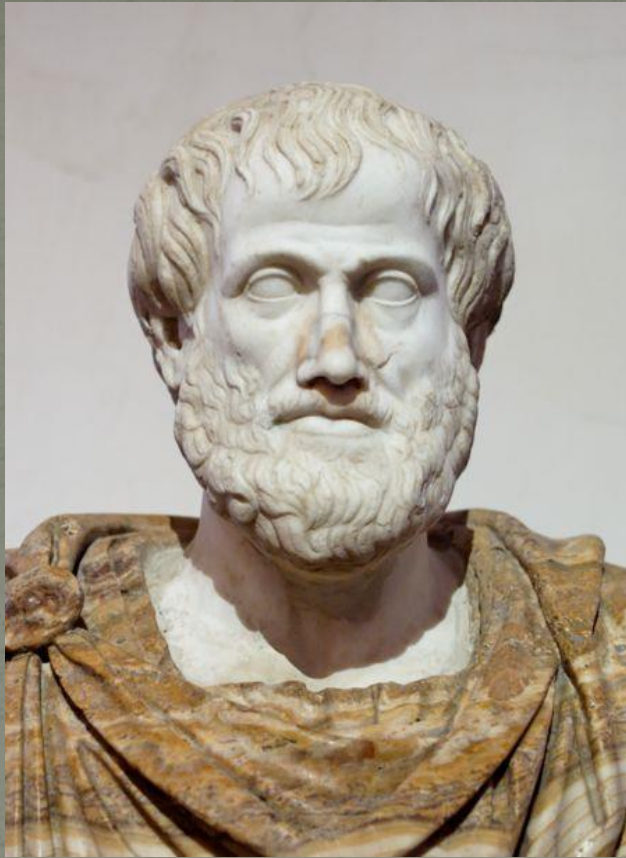

FILOZOFIJA ODGOJA

PREDAVANJE

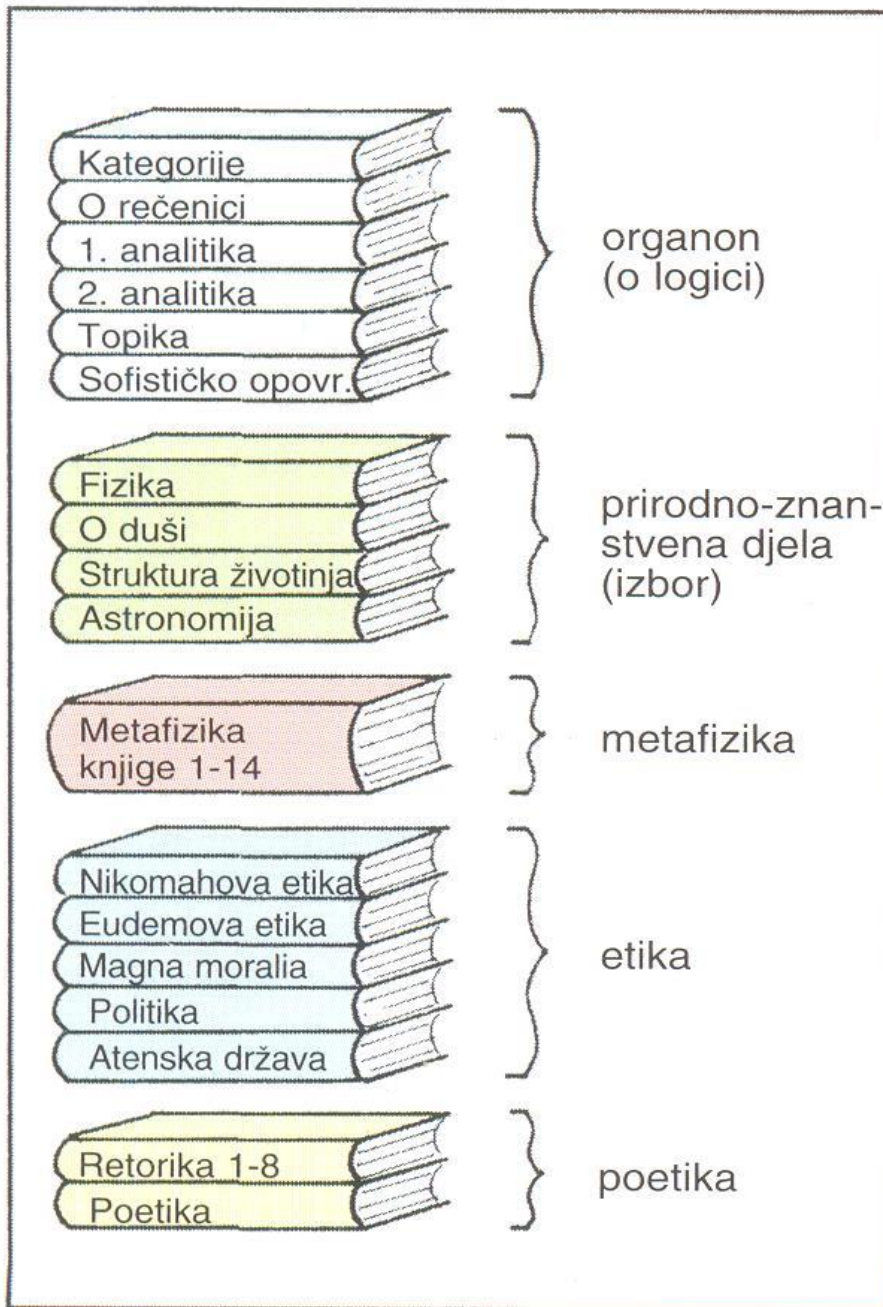
BR. 16. B.

ARISTOTEL I FILOZOFIJA ODGOJA
(odgoj između teorije i prakse)

- Aristotel je **polihistoričar** bez premca u povijesti, sa izvanrednim smislom za **organizaciju istraživačkog rada i sintezu postignutih rezultata**. Pod njegovim je vodstvom atenska **filozofska škola Likej** djelovala kao istraživačko središte i ostvarila **sintezu cjelokupnog znanstvenog iskustva stare Grčke**. Time je **omogućeno i otvoreno razdoblje izdvajanja i specijalizacije pojedinih znanosti u doba helenizma**.

- Njegov rad **dao je imena znanostima** koje i danas koristimo, poput logike, fizike, političke znanosti, ekonomije, psihologije, meteorologije, retorike, metafizike i etike. Izmislio je i **termine** u tim poljima istraživanja, koji se od tada koriste, a riječi u drugim jezicima izvedene su ili iz njegovih grčkih termina ili njihovih kasnijih latiniziranih oblika (npr. energija, dinamika, indukcija, demonstracija, supstancija, atribut, esencija, svojstvo, slučaj, kategorija, tema, propozicija, univerzalno).

A Corpus Aristotelicum u izboru

Aristotel je sustavnije od Platona izložio svoju filozofiju. Ostavština se procjenjuje na više od 20 000 tiskanih stranica, od čega je do danas očuvana tek osmina.

Njegova najistaknutija filozofska djela su:

logički spisi kasnije nazvani **Organon**, **Metafizika**, **O duši**, **Nikomahova etika**, **Politika**, **Retorika** i **Poetika**.

Svoju filozofiju odgoja u užem smislu izlaže poglavito u Politici i Nikomahovoj etici.

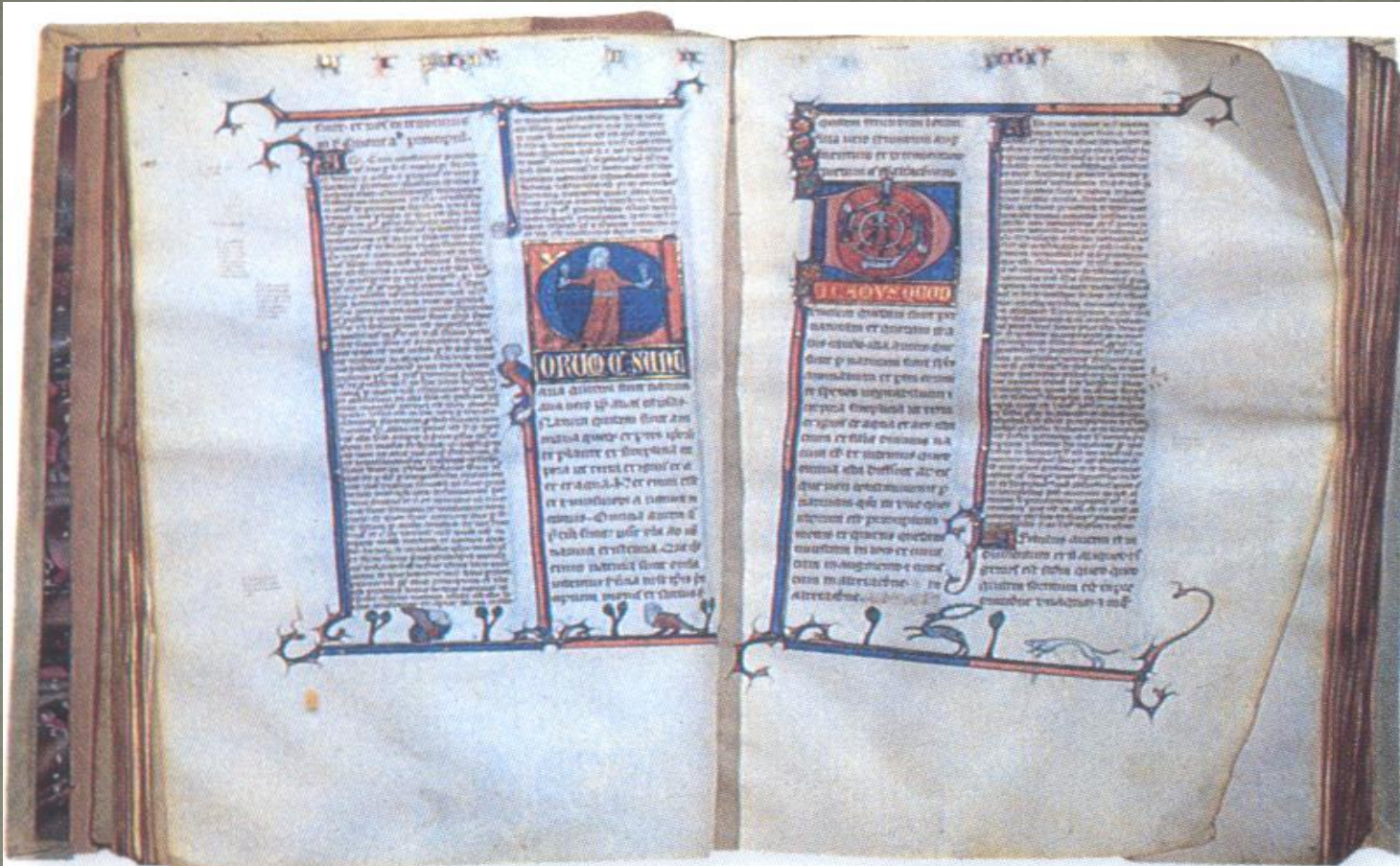

OTAC LOGIKE

Aristotelova logika ostala je središte kršćanskog višeg obrazovanja tijekom srednjega vijeka i još dugo poslije. Slika iz 1502. godine iz

katedrale u Le Puyu oslikava Aristotelovu logiku, Ciceronovu retoriku i Tubalovu glazbu.

Sistematizirao je logiku, razradivši koji su oblici zaključivanja valjani, a koji nisu – tj. što doista slijedi iz čega, a što se samo čini da jest, no stvarno ne postoji. Logiku (organon=oruđe) smatra pripremom za svaku znanost i filozofiju. Dvije tisuće godina otada učiti logiku značilo je učiti njegovu logiku.

ARISTOTELOVA FIZIKA
Od naslova tog Aristotelova djela
fizika je dobila svoje ime.

PAŽLJIVO PROMOTRITI ČINJENICE

Medu najvrjednijim Aristotelovim doprinosima nalaze se oni iz biologije i fiziologije. Kao i uvijek, pokušao je svoje teorije

utemeljiti u pažljivim promatranjima činjenica. Ova freska iz 4. stoljeća predstavlja ga kako svoje učenike poučava anatomiji.

Proučavajući anatomiju i fiziologiju opisao je oko 500 vrsta životinja.

Aristotel je realist i po njemu postoji samo jedan svijet o kojemu uopće možemo filozofirati, i to je svijet u kojem živimo i u kojem doživljavamo vlastita iskustva.

Aristotel nije vjerovao da možemo pronaći neku čvrstu točku izvan ovog svijeta s koje bismo mogli početi svoja filozofska istraživanja. Štoga da postoji izvan mogućnosti iskustva, pa bile to i Platonove ideje, za nas predstavlja ništa. No, Aristotelova želja za spoznajom empirijskog svijeta bila je poput neutaživa požude.

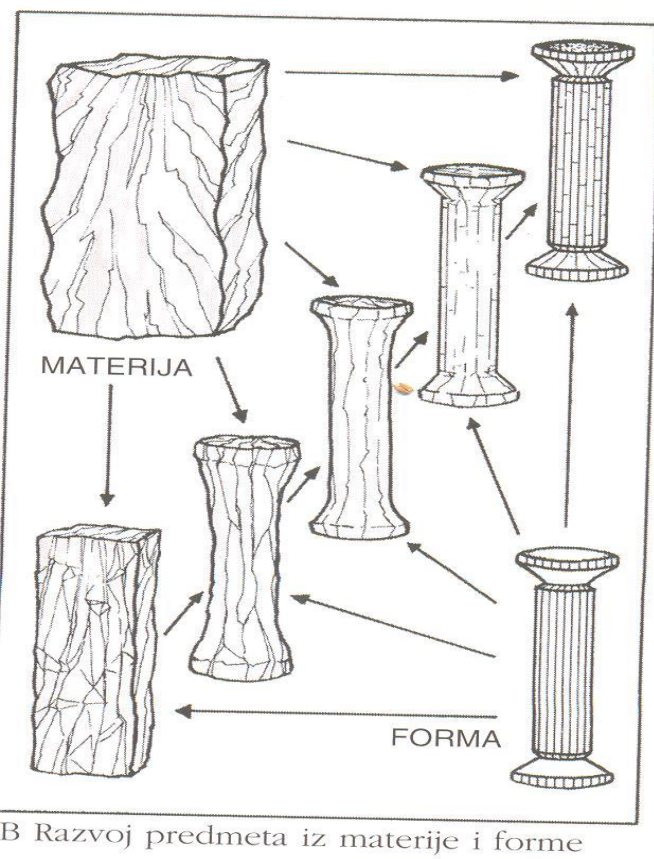
Platon pokazuje na nebesko carstvo ideja,
Aristotel na zemaljski svijet bivanja

A Prema Raffaellovoj "Atenskoj školi"
(oko 1510.)

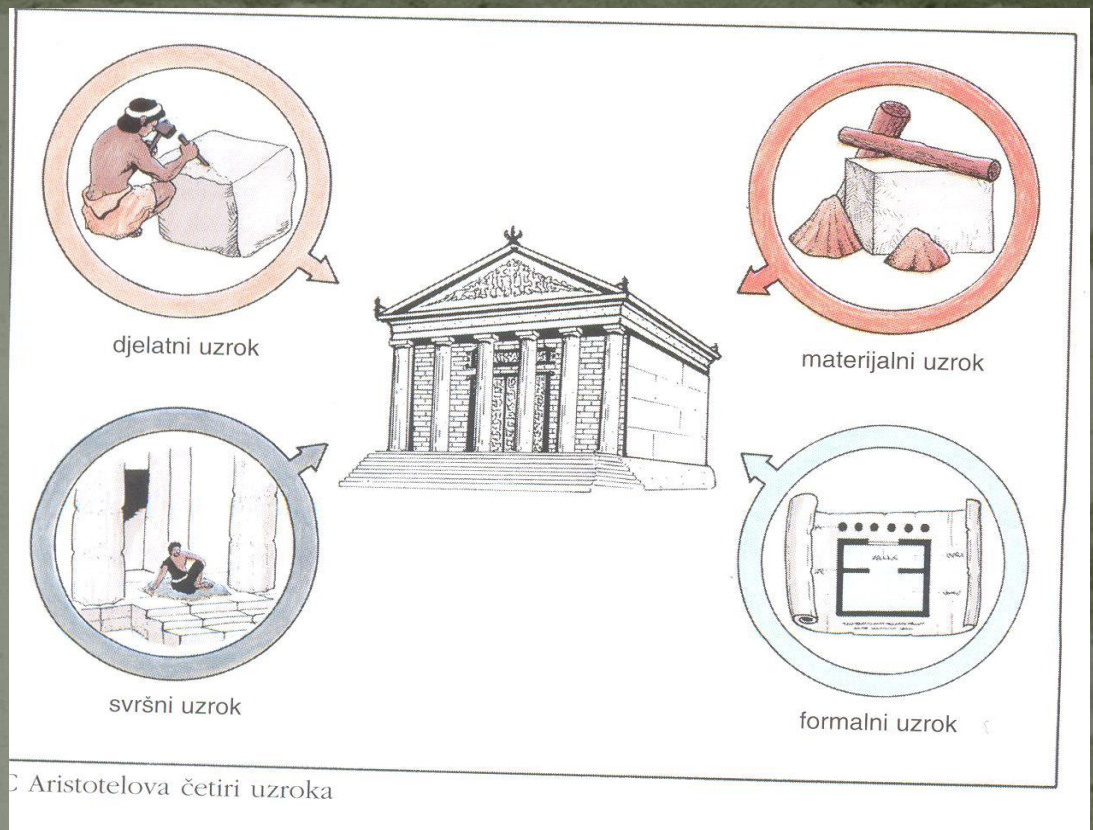
“Amicus Plato, sed
magis amica veritas”
(Aristotel, desno na slici)

“Prijatelj je Platon, ali je
veća prijateljica istina”

B

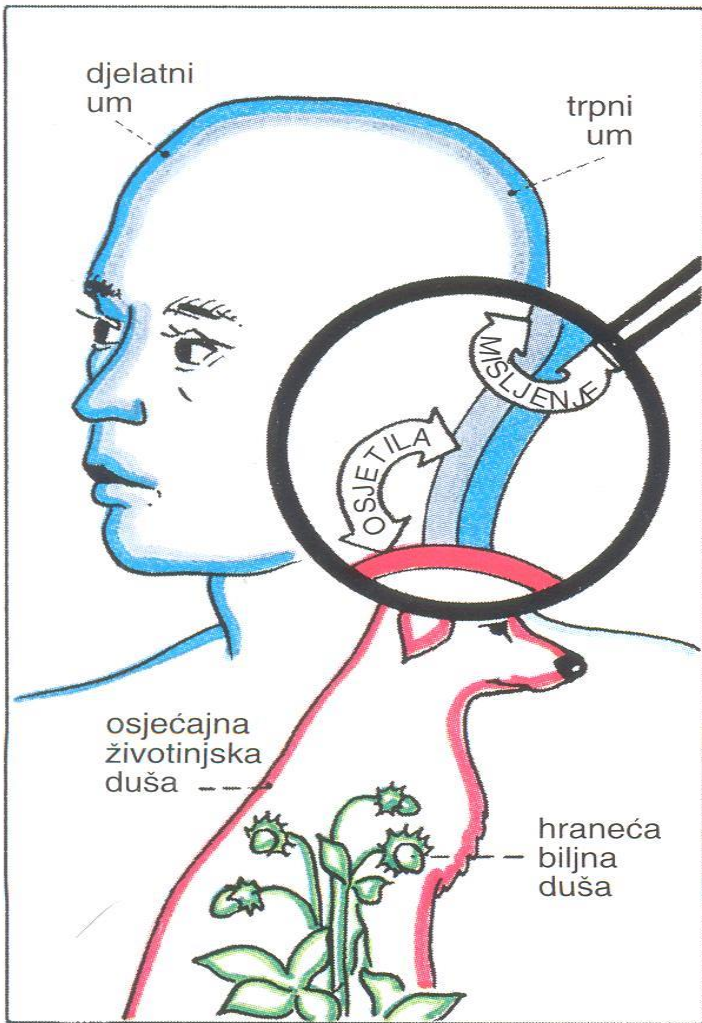

B Razvoj predmeta iz materije i forme

C Aristotelova četiri uzroka

Prema Aristotelu bit (kod Platona su to ideje) i pojava, ono opće i pojedinačno, neodvojivi su: opće nije izvan pojedinačnog nego u njemu; ono je opće pojedinačnog. U svakoj pojedinačnoj stvari on razlikuje materiju i formu, gdje je forma ona bit po kojoj nešto jest to što jest (npr. duša u čovjeku). Materija i forma su u odnosu potencije i akta, gdje je tvar mogućnost za kakav oblik, a ovaj opet tvar (mogućnost) za viši oblik, sve do Boga kao čiste forme. Postoji hijerarhija oblika kao svrhoviti sustav razvoja. To je teleološko (grč. telos=svrha) uređenje svijeta, u kojem sve ima svoju svrhu kao jedan od 4 uzroka (uz materijalni, djelatni i formalni).

A Psihologija

B

Psihologija:

postoje tri dijela duše:

- vegetativna ili biljna
- osjetilna ili životinjska
- umska, isključivo ljudska.

Um (*nous*) karakterizira duhovna djelatnost, a dijeli se na trpni (receptivni – kao *tabula rasa*) i djelatni (stvaralački) um, koji je princip umske aktivnosti i predstavlja formu kao čovjekovu svrhu. Djelatni um nije vezan uz tijelo, pa je stoga i besmrtn; on postoji i prije tijela. No, ne preživljava kao individualni um (ljudsko mišljenje nastaje samo iz povezanosti s osjetom, dakle tijelom). Duša je forma i svrha tijela, a prestaje postojati kad nestane

Etika je dio **praktičke filozofije** u kojoj vrijedi mogućnost drugačijega i koja predstavlja područje djelovanja utemeljenog na odluci, i to uvijek u posebnosti konkretne situacije koja se nikad kao pojedinačna ne ponavlja. Ljudsko djelovanje **ne može se određivati s matematičkom točnošću** (kao u teorijskoj filozofiji).

- Svako biće po prirodi teži prema sebi svojstvenom dobru, tj. svrsi. Eudaimonija (sreća, blaženstvo) je svrha po sebi koju želimo radi nje same i zbog čega želimo sve druge podređene ciljeve ili dobra. Ljudsko dobro je djelatnost duše prema razumu:
“Dobro za ljude je djelatnost duše na temelju njihove naročite sposobnosti (tj. uma).” (*Nikomahova etika*)

Politika je znanost koja proučava što je dobro za čovjeka, jer isto dobro je dobro i za državu i pojedinca. Etika je utoliko grana znanosti o politici; njenim individualnim aspektom Aristotel se bavi u *Nikomahovoj etici*, dok se političkom etikom bavi u knjizi *Politika*.

- 1) **Dijanoetičke vrline su u djelovanju samog uma.**
Te su vrline: znanje, umovanje i razboritost. Za etičko djelovanje odlučujuća je samo razboritost (*phronesis*). Ona je praktična mudrost kojom spoznajemo prava sredstva i puteve prema dobru; drugim riječima, to je sposobnost etičkog i političkog djelovanja, tj. donošenja odluka. Razboritost se odlikuje uvidom u etičke vrline.
- 2) **Etičke vrline čovjek već zatječe posredovane postojećim poretkom u polisu i općim suglasjem (idući slajd)**

Moralno djelovanje nastaje tek sudjelovanjem razboritosti i etičke kreposti, a obje zajedno određuju volju u smjeru dobra tako što volji pokazuju pravi cilj, oblikujući prirodne težnje i ovladavajući strastima (afektima) u smislu nastojanja ili izbjegavanja.

luda smionost

hrabrost

plašljivost

razvratnost

umjerenost

otupljenost

rasipnost

darežljivost

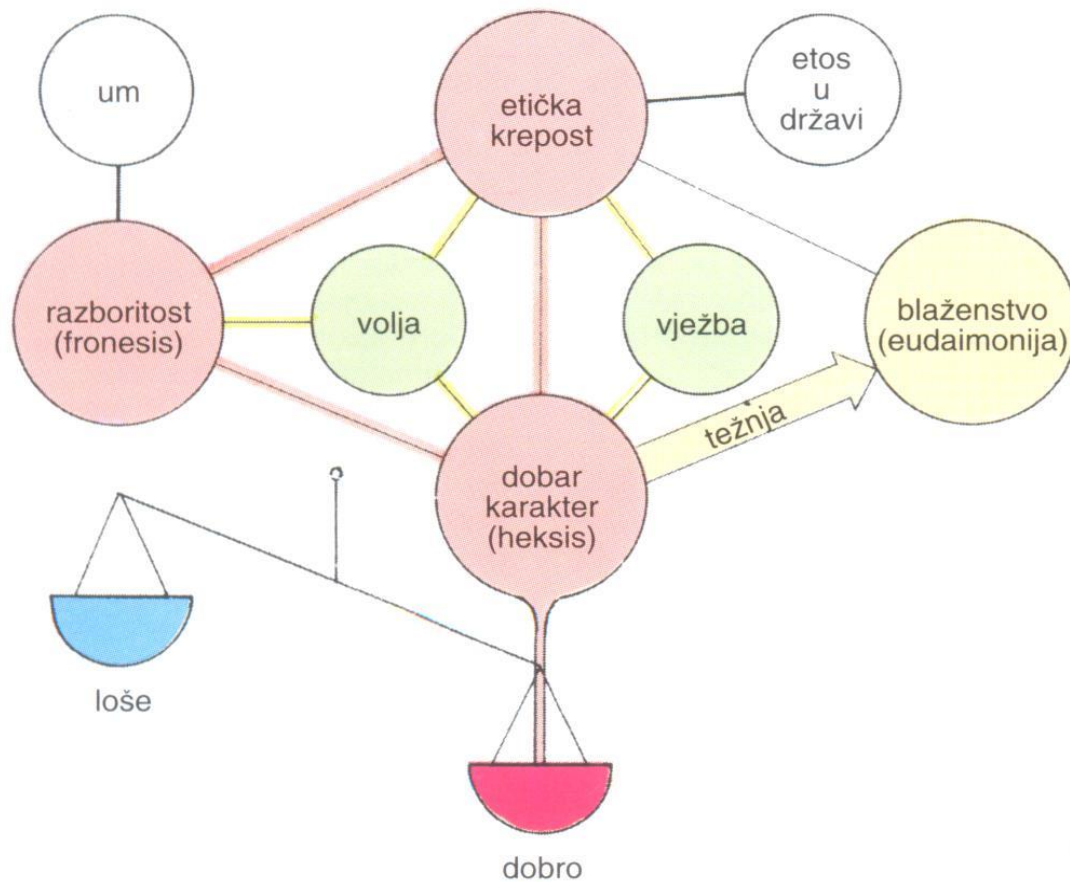

škrtost

B Etička je krepost sredina između dviju loših krajnosti

Etičke kreposti (načelo "zlatne sredine")

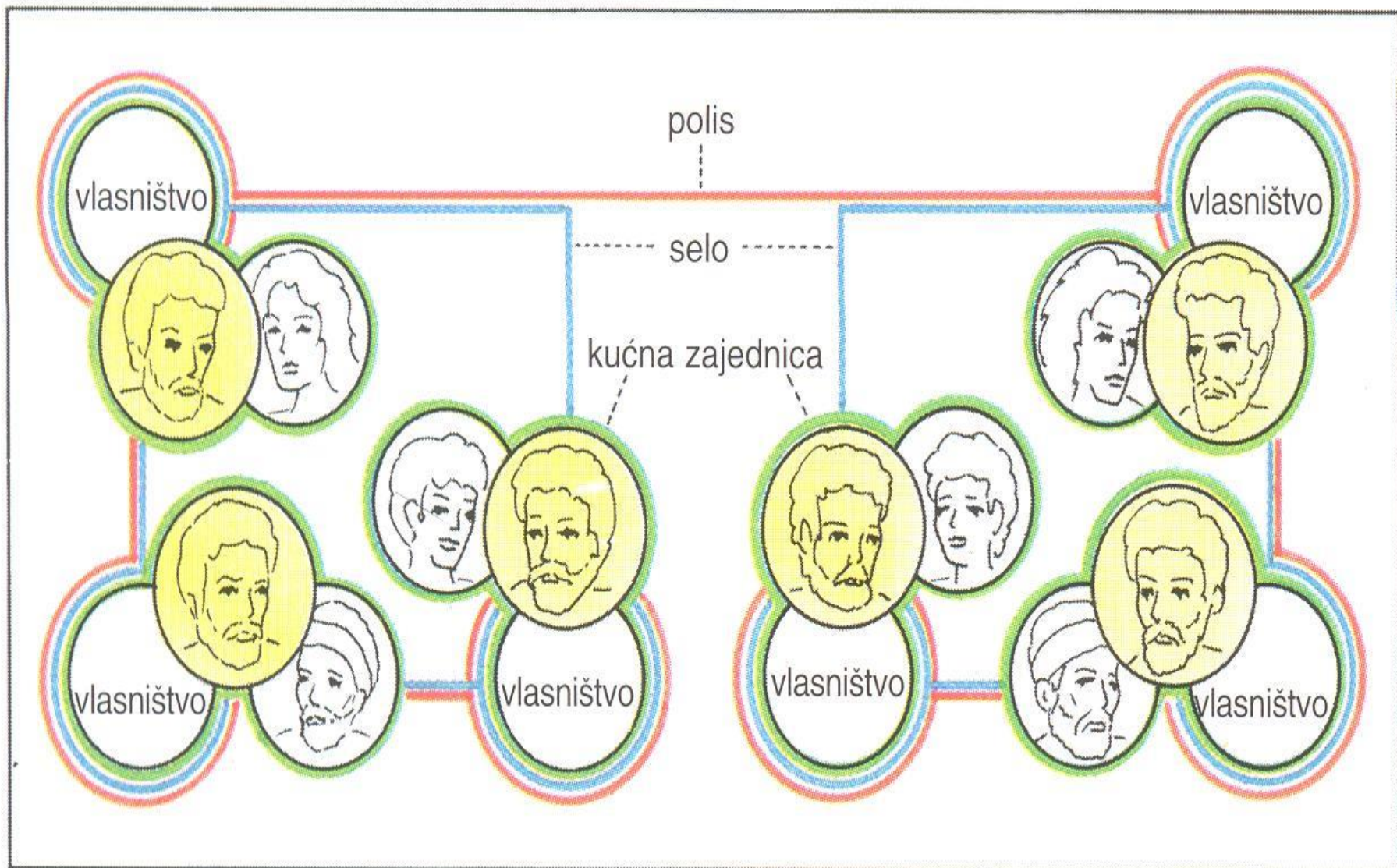
“Vrlina je prema tome odabiralačka naklonost volje koja se drži sredine u odnosu na nas, razumom određene, i to određene tako kako bi to uradio razuman čovjek. U stvari, to je sredina između dva loša smjera: pretjerivanja i zaostajanja za mjerom.”

C Etički položaj

Za Aristotelovo stajalište – različito od Sokratova etičkog intelektualizma – značajno je da moralni stav ili karakter (grč. heksis) ne proizlazi odmah iz intelektualnog uvida, nego se postiže praksom: vježbom, navikom i učenjem. Naime, u praktičkom (etičkom) znanju sudjeluje i čuvstvo, žudnja, afekti – dakle, iracionalni dio duše – ono što mi danas nazivamo volja ili htijenje, bez čega bi etičko znanje zastalo na stupnju teorije i ne bi preraslo u djelovanje kojem je po definiciji posvećeno.

- Nažalost, rukopis *Politike* prekida se usred uvodne rasprave o odgoju; Aristotelov odgovor na pitanja o tome koji trebaju biti ciljevi odgoja i kako se isti najbolje postižu stoga barem za nas nije potpun.
- U duhu svoga empirističkog interesa i realizma, Aristotel je istražio 158 ustavnih oblika grčkog svijeta (sačuvan je samo rad o atenskom ustavu), ustvrdivši:
“Čovjek ne mora imati pred očima samo najbolju državu, nego i moguću”.
- Za razliku od Platona, razlog udruživanja pojedinaca prilikom nastanka države Aristotel ne vidi u slabosti pojedinca, već u samoj prirodi čovjeka:
“Čovjek je po naravi političko biće (zoon politikon = grč. “politička životinja”).”
- Kao i Platon, Aristotel zadaću države vidi u moralnom usavršavanju građana (zato je i za njega osnovna funkcija države odgoj). Država postoji radi sretnog i dobrog života, i tek se u njoj vrlina (arete) pojedinaca može potpuno razviti. Država se oblikuje od niza sve većih zajednica (dvoje-kućna zajednica-selo-polis).

B Od građana preko obitelji do sela i države (polis)

- Sreća ljudi isprepletena je s njihovim bračnim partnerima, djecom, prijateljima i sugrađanima, te je stoga ona ujedno i postignuće zajednice.

Odgoj je dio politike jer pomaže ostvarenju potencijala koji priroda pruža građanskom životu, i to tako što oblikuje karakterne crte koje su potrebne da bi ljudi kao građani usavršili svoje prirode i da bi postigli sreću.

- Kao i Platon, Aristotel dijeli ustave u tri “prava” i njima odgovarajuća tri iskvarena ustava, gdje je kriterij služenje vlastodržaca općem dobru a ne privatnim interesima (ispravni su kraljevstvo, aristokracija i republika (*politea*), a izopačeni tiranija, oligarhija i demokracija). Aristotel u duhu svojeg realizma smatra da je politeja najbolji oblik države, u kojoj kao mješavini prednosti drugih ustava prevladava srednji stalež (sredina između krajnosti). Ipak, upozorava kako je u određeno vrijeme najbolji oblik države onaj koji bi se najbolje prilagodio zemlji i potrebama građana.

- Šest ustava se najviše razlikuju u njihovim različitim ciljevima, tj. shvaćanjima sreće. Cilj tri ispravna ustava je istinska sreća, tj. djelovanje prema vrlini.

- Cilj neispravnih ustava je pogrešno shvaćena sreća: cilj oligarhije je bogatstvo, a demokracije sloboda. Druga važna razlika ustava, koja je posljedica prve razlike, je da oni utjelovljuju različite koncepcije pravednosti, ovisno o različitim kriterijima za procjenu zasluga pri podjeli dobara. Kako je pravednost na neki način opća vrlina koja proizlazi iz skladnog odnosa svih ostalih vrlina (kao kod Platona), različiti ustavi razlikuju se stoga i obzirom na različite koncepcije svih ostalih, tj. pojedinačnih vrlina.

- Pojedinci samo u ispravnim ustavima stvarno postižu svoju istinsku sreću kao dobri ljudi i dobri građani. Samo u ispravnim ustavima vrline dobrog čovjeka ujedno su i vrline dobrog građanina.

• Budući se vrline razlikuju od ustava do ustava, odgoj kojim se one usvajaju također mora biti različit. Odgoj svakako mora odgovarati ustavu, tako što će promicati stabilno i dugoročno ostvarivanje političkog cilja. Da bi se to postiglo, odgoj prije svega mora biti javan, tj. mora ga omogućiti država:

"Nitko ne može nijekati da je briga o odgoju mladeži naprije dužnost zakonodavca. U državama gde to nije slučaj državno uređenje trpi veliku štetu. (...) Kako svaka država ima jedan cilj, jasno je da i odgoj mora biti jedinstven i isti za sve, i da to treba biti briga države, a ne pojedinca. Danas se svatko brine o svojoj djeci i svako daje djetetu onakvo obrazovanje kakvo on želi. Međutim, zajednički zadaci moraju se zajednički izvršavati. Isto tako ne treba misliti da je svaki građanin svoj gospodar već da svi pripadaju državi jer je svaki pojedinac dio države."

(Aristotel, *Politika*)

- Javno obrazovanje treba se pružiti svim građanima, kako bi ih se osposobilo ne samo za javne, političke funkcije, već i za privatne, domaće uloge. Svako je domaćinstvo dio države, a vrlina dijela mora biti određena obzirom na vrlinu cjeline. Stoga i žene i djeca moraju biti odgojeni obzirom na ustav, dok će se od muške djece u budućnosti razviti oni koji u pravom smislu sudjeluju u ustavu.

- Ispravni tipovi odgoja moraju biti utemeljeni na ljudskoj prirodi, te poštivati njene potrebe, sposobnosti i ograničenja.

Aristotelovski odgoj ima tri široke sastavnice:

a) vježbanje tijela (gimnastika)

b) navikavanje za požudni i emotivni (voljni) dio duše

c) obrazovanje – ili "odgoj kroz razum" za racionalni dio duše

- Odgojni cilj je proizvesti harmoničnu i cjelovitu osobu, tj. ostvariti istinsku sreću pojedinca (to je uvjet sreće

- Vježbanje tijela započinje u djetinjstvu. Tijelo je bitno i društveni proizvod, oblikuje se za život u političkoj zajednici. koji ima svoje specifične vrijednosti, ideale i ciljeve. Jer, kao i Platon prije njega, Aristotel tvrdi da ustav treba regulirati ljudsku reprodukciju tako da osigura djecu koja će imati onu vrstu tijela kakva su državi potrebna. U idealnom slučaju, riječ je o tijelima koja tjelovježba može dovesti u stanje koje ne promiče tek atletsku kondiciju, već i djelovanje slobodnih ljudi, i to kako muškaraca, tako i žena.

- Ispravno uravnotežena, skladna i uvježbana za razne aktivnosti, tijela koja se razvijaju takvim vježbanjem su alegorija idealne ljudske duše (kao kod Platona)

- Navike koje smo stekli mogu ograničavati naše sposobnosti za stjecanje novih iskustava o onome što je dobro ili vrijedno, te nas tako “zaključati” u naše ranije vrijednosti, stvarajući u nama lažni dojam da su jedino te stare navike istinski vrijedne.

- Kako naše navike uvelike određuju ono što će nama izgledati kao sreća, od najveće je važnosti da mi rano razvijemo dobre navike sviđanja/nesviđanja, nastojanja/izbjegavanja i prihvaćanja/odbijanja. Dobre navike će nam omogućiti da shvatimo sreću na ispravan način i da odlučimo i uradimo ono što će ju najviše promicati.

• Teško je kasnije ispravno uvježbati u vrlini nekoga tko od mladosti nije odgojen pod ispravnim zakonima.

• Potreba za zakonima koji će osigurati ispravan odgoj ne završava s djetinjstvom: "biti pod stegom, ne biti u mogućnosti činiti sve što se čini dobrim, dobrohotno je, jer sloboda da se radi sve što netko želi ostavlja čovjeka nebranjenim pred lošim stvarima koje postoje u svakom ljudskom biću" (Aristotel). Štoviše, to ostaje istina neovisno o tome koliko kreposni mi postanemo, jer "strast je poput divlje zvijeri, i ona izopači vladara čak i kada su ovi najbolji ljudi" (Aristotel).

Naša potreba je da živimo pod zakonima, stoga prijetnja sankcijama mora biti doživotna.

• Uz praktični odgoj u etici i politici koji za cilj ima razvoj razboritosti, Aristotel posebno ističe intelektualni odgoj (obrazovanje). Njegov je cilj oblikovanje opće obrazovane ili slobodne (*eleutherios*) osobe:

“U svakom studiju i istraživanju, poniznijem ili časnijem, javljaju se dvije vrste kompetencija. Jedna se može prikladno nazvati znanstvenim znanjem predmeta, druga je poput neke vrste obrazovanosti. Jer obilježje je obrazovane osobe njena sposobnost da svoje prosuđivanje temelji na zdravoj procjeni onoga što je ispravno razloženo i onoga što nije. To je u stvari ono što smatramo da je odlika opće obrazovane osobe. I mi očekujemo od takve osobe da bude u stanju prosuđivati o praktično svim predmetima.”

(Aristotel, *De Partibus Animalium*)

- Opće obrazovana osoba proučava praktično sve predmete, ali ne kako bi stekla ekspertno znanstveno znanje o svima njima (što je nemoguće), već kako bi dobro prosuđivala (npr. na temelju poznavanja retorike ona neće zamijeniti retoričko umijeće za istinsko političko znanje)
- Budući je u stanju prosuđivati djela i savjete eksperata, opće obrazovana osoba je slobodna od intelektualnog robovanja stručnjacima. Ona zna tko jest i tko nije vrijedan slušanja u bilo kojoj stvari, te stoga može naći dobar stručni savjet kada to zatreba.
- U svijetu eksperata i pseudoeksperata, u kojem je sveznanje nemoguće i postoji duboka podjela znanstvenog rada, jasno je kako je od iznimnog praktičnog i političkog značaja imati općenito dobar sud.

- Opće obrazovana osoba je također slobodna i od vlastite ograničenosti koja je prečesto sudbina uskih stručnjaka, čija je mašta stegnuta onim jednim područjem koje predobro poznaju. Opće obrazovana osoba proučavala je bar neko vrijeme "sve znanosti koje su prilične za slobodnu osobu", i to samo "do određene točke", a ne prerevno ili pedantno tako da "ponizi um i liši ga slobode“.

- Uravnotežen, harmoničan, osposobljen za razne intelektualne aktivnosti, intelekt opće obrazovane osobe analogan je idealnom Aristotelovom tijelu. Opće obrazovanje dio je širokog programa odgoja koji uključuje tjelovježbu i moralno navikavanje, te se od njega nipošto ne može odvajati.

- Opće obrazovanje također donosi i drugu korist, kojoj Aristotel daje još veći značaj: osposobljava nas "za plemenitu aktivnost u slobodno vrijeme". Jer ta slobodna aktivnost i sreća usko su isprepleteni.

- Vrednovati rad (*askholia*) više nego slobodno vrijeme (*skhole*=dokolica), ili obrazovanje više zbog njegova utjecaja na prvo nego na drugo, znači vrednovati sredstvo više nego svrhu. Upravo to Spartanci čine, dok misle da odgoj treba promicati samo one vrline koje se drže korisnijima i koje bolje vode do stjecanja bogatstva.

“Mi vrednujemo rad kao dobro po sebi, kao nešto što može i treba doprinijeti sreći više nego dokolica. Možda zato što živimo u kapitalističkim, konzumerističkim društvima, previše smo skloni učiniti spartansku pogrešku kad mislimo da su slobodne aktivnosti vrijedne najviše zbog njihova doprinosa radu: relaksirani njima vraćamo se poslu oštiji i efikasniji. Radije nego da podlegnemo ovoj pogrešci, trebamo se složiti s Aristotelom da je ‘sramno biti nesposoban koristiti dobre stvari... u slobodno vrijeme’. Ali jednako bi se on trebao složiti s nama da je jednako sramno biti nesposoban koristiti ih i u radu...”

(C.D.C. Reeve, “Aristotelian Education”, u: A. Rorty, *Philosophers on Education*)

- **Konkretne odgojne ustanove i prakse Aristotel planira uglavnom za slobodne muške građane idealnog ustava (u VII. i VIII. knjizi *Politike*). Trebamo biti na oprezu kako ne bi pretpostavili da su to ustanove koje bi Aristotel preporučio demokratskom društvu poput našega.**

- **Rani odgoj - do 7. g. - odvija se u domaćinstvu; Aristotel naročito nastoji osigurati stabilnost te ustanove i sklad života u njoj. Do 5. g. djeca ne dobivaju formalnu naobrazbu budući bi to bilo "nepotrebno miješanje u njihov razvoj". Ali puno toga što sama djeca rade je neformalno odgojnog karaktera i stoga to treba biti pod kontrolom zakonodavstva. Igre koje djeca igraju "ne trebaju biti neprikladne slobodnim i civiliziranim ljudima, ili pak uključivati previše naprezanja ili premalo discipline"; priče i bajke koje djeca slušaju "trebaju oponašati ozbiljna zanimanja odraslog života i time iskrčiti put njihovim kasnijim životnim praksama" (Aristotel, *Politika*).**

- Aristotelovski odgoj nastavlja se čak i u odrasloj dobi, i to na gozbama (simpozijima), u vojsci, u općenitoj životnoj školi iskustva, institucijama visokog obrazovanja poput Likeja, kao i u kazalištu, koje je politička i ujedno odgojna ustanova. Posjeti kazalištu siromašnijih potiču se javnim sredstvima u vidu nadnica za njihov posjet. Narodna skupština sastaje se nakon festivala da odluči jesu li se ili nisu ispravno vodili.

- **Komedija** dopušta parodiju i kritiku javnih ličnosti (*Vitezovi*), izrugivanje javnih ustanova (*Ose*), propitivanje javnih poslova (*Mir*), obrtanje i istraživanje kulturnih praksi (*Lizistrata*).

Tragedija omogućuje državi kolektivno promišljanje najdubljih strahova zajednice, sukoba s onim što je isključeno iz zajednice ili predstavljeno kao strano. Primjerice, moć žene u domaćinstvu u *Orestiji*; stranci i neprijatelji u *Perzijancima*; propast moćnih i vrljih vladara u *Edipu*, konflikt domaćinstva i grada u *Antigoni*, strahotni načini na koje duboke ljudske veze - roditelja i djece, muža i žene - mogu odvesti do neizrecivih užasa i okrutnosti (*Bakhe* i *Medeja*)

“Tragedija je oponašanje ozbiljne radnje koja je u sebi završena i ima određenu veličinu, govorom koji je otmjen i poseban za svaku vrstu u pojedinim dijelovima, licima koja djeluju, a ne pripovijedaju; a izazivanjem sažaljenja i straha *pročišćuje* takve afekte”.

(Aristotel, *O pjesničkoj umijeću*)

Epidaur

Delfi

- Obzirom na Aristotelovo shvaćanje o nužnosti intimnog ispreplitanja politike i odgoja na praktično svakom stupnju društvenog života, razumljiva je bojazan da je značaj koji odgoj dobiva od politike plaćen preskupo, da navike koje se duboko usađuju predstavljaju preveliku prijetnju demokratskim slobodama.
- Teško je osigurati da ljudi budu vođeni u obliku navike – dakle, prošlošću – bez da se njome oni ujedno na neki način ukoče ili prisile na ponavljanje pogrešaka. U umjetnosti to je problem tradicije i individualnog talenta, koji ima svoju političku, etičku i odgojnu analogiju.
- S druge strane, jednako je važno uvidjeti da nema kulture koja na neki način ne uspijeva naviknuti požude, emocije i opći senzibilitet svojih građana na neki način; tj. koja ne uspijeva usaditi u ljude nešto što igra ulogu vrlina.

“Zadaća promišljanja kako i kojim sredstvima kultura treba oblikovati karakter kako bi obogatila ljudske živote osposobljavajući ih da iskuse ono već otkriveno, uistinu vrijedno, dok ih u isto vrijeme osposobljava da otkrivaju novo – što je to drugo nego zadaća koju nam Aristotel pomaže poduzeti i ohrabruje nas na nju: središnji zadatak filozofije kao odgoja?”

(Reeve, op. cit.)

Polićeva kritika Aristotela:

- Aristotelov teorijski um kao promatračko mišljenje – ili razum – djelatno je nezainteresiran i nedjelotvoran, neupleten u postojanje svog predmeta. Teorija ne može sama po sebi nikoga pokrenuti na moralno djelovanje, primjećuje Milan Polić.
- Za ispravno moralno djelovanje potrebna je ispravno usmjerena volja. No ni volja ne može sama po sebi pokrenuti na ispravno djelovanje, te je nužno da se volja pokori razumu. S druge strane, kako razum nije u stanju pobuditi u volji dobru namjeru, tada volju na pokoravanje razumu može prisiliti samo nešto što je izvanjsko i njoj i razumu. Volju treba “moralno odgojiti” da bi prihvatila prave vrijednosti.

“Rascijepivši dakle um na teorijski, tj. nedjelatni razum i djelatnu ali nerazumnu volju, Aristotel ih naknadno može spojiti samo izvanjski, tj. *navikavanjem* po odgajateljevoj volji, koja bi valjda i sama trebala biti razumska, iako nikako nije jasno kako bi to ona mogla postati ako ne slučajno ili opet izvanjskim navikavanjem i tako u beskraj. Ili bi se možda volju odgajatelja trebalo smatrati razumskom već samim time što ona samu sebe takvom vidi? Navika dakle, a ne raz(umno) samoodređenje koje počiva na znanju stečenom obrazovanjem, postaje osnova ispravnog djelovanja.”

(M. Polić, *Filozofija odgoja*)

“Aristotelovski se pedagoški pristup održao do današnjeg dana i na jezičnoj ga razini najbolje izražava sintagma ‘odgoj i obrazovanje’ (pri čemu se misli: ‘moralni odgoj’ i obrazovanje). No na tom pristupu istinski odgoj - ako on podrazumijeva potporu razvitku djetetove osobnosti - jednostavno nije moguć, nego je moguća jedino gojdbena manipulacija, koja se dakako rado ideološki predstavlja kao odgoj. Treba li se naime odgoj u nečemu bitno razlikovati od manipulacije, onda to treba biti prije svega ono po čemu je manipulacija baš to što jest: *upravljanje kime ili čime prema nekom unaprijed i izvanjski postavljenom cilju.*”

(ibid.)

“Nasuprot toga odgoj mora podržavati samoodređenje, a to znači razvitak osobnosti. Ali samoodređenje se može zasnovati samo na znanju i razumskoj prosudbi, dakle obrazovanju, ma koliko ono samo po sebi bilo prekratko da dosegne budućnost. Stoga je bitna odrednica odgoja upravo obrazovanje bez kojeg se vrijednosni odgoj odmah pretvara u manipulaciju. Stavovi (postavke koje određuju čovjekov odnos prema čemu) usvojeni navikom, a ne razumskom spoznajom i kritičkim prosuđivanjem ne mogu biti drugo doli *predrasude*.”

(ibid.)